

## АННОТАЦИЯ

**«Ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтар үшін кәмелетке толмағандардың құқықтық жауапкершілік мәселелері» тақырыбындағы 8D04203 - «Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша Қалбият Қалибаттың философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған диссертация**

**Зерттеудің жалпы сипаттамасы.** Диссертациялық жұмыс кәмелетке толмағандардың ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтары үшін құқықтық жауапкершілік институтын Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық жүйесі шеңберінде кешенді ғылыми-құқықтық пайымдауға, отандық доктринаны жетілдірудің тұжырымдамалық тіректерін қалыптастыруға әрі заңнамалық норма-ұсыныстарды әзірлеуге арналған. Зерттеу цифрлық трансформация жағдайында кәмелетке толмаған тұлғаның құқықтық қорғалуын қамтамасыз ету мен оның цифрлық ортадағы құқықтық мәртебесін айқындау мәселелерін біртұтас доктриналдық жүйеде қарастырады.

**Зерттеу тақырыбының өзектілігі.** Диссертациялық зерттеудің өзектілігі жаһандық ақпараттық кеңістіктің түбегейлі цифрлық трансформациясымен және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) қоғамдық қатынастарға терең енуімен айқындалады. Цифрлық дәуірде Қазақстан Республикасы азаматтарға, оның ішінде кәмелетке толмағандарға, ҚР Конституцияның 20-бабының 2-тармағында ақпаратты еркін іздеу, алу және тарату құқығын бекіткен. Алайда осы құқықтың жүзеге асырылуы балалардың цифрлық ортада осалдығының күшеюімен тікелей байланысты: кибербуллинг, цифрлық груминг, дербес деректерді заңсыз профильдеу, дропперлік схемалар мен жасанды интеллект (ЖИ) арқылы манипуляциялау сияқты жаңа қауіптер кәмелетке толмағандарды әрі құрбан, әрі құқық бұзушы, әрі құрал ретінде қылмыстық-құқықтық қатынастарға тартады. Кәмелетке толмағандардың цифрлық осалдығы мен олардың тұлғалық қалыптасу процесіндегі ерекше нейропсихологиялық сипаттамалары олардың құқықтық жауапкершілік институтын кешенді қайта қарастыруды талап етеді. Бұл теориялық доктринаны жетілдіруді ғана емес, заңнамалық норма-ұсыныстарды әзірлеуді, институционалдық тетіктерді жаңартуды әрі халықаралық тәжірибені сараланған рецепция қағидаты бойынша имплементациялауды қажет етеді.

Тақырыптың өзектілігінің объективті эмпирикалық дәлелі - соңғы бес жылдың ресми статистикасы. ҚР Ішкі істер министрлігінің Криминалдық полиция департаментінің деректері бойынша интернет-алаяқтық 2019 жылы 7 700 фактіні, 2020 жылы 14 000, 2021 жылы 17 800 фактіні құрады; 2024 жылғы 22 870 факті өткен жылмен салыстырғанда 5%-ға өсті; 2025 жылы ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеттің деректері бойынша интернет-алаяқтықтың үлесі тіркелген қылмыстардың шамамен 90%-ын құрады. Қаржы саласында ҚР Ұлттық Банкі жанындағы Антифрод-орталығы 2024 жылы 80 000-нан астам

алаяқтық оқиғаның алдын алып, 500 миллион теңгені қайтарған. Меншікке қарсы киберқылмыстардың арасында әсіресе алаңдатарлық тұс - дроппер схемаларына тартылған тұлғалардың 56 пайызы 16–24 жас аралығындағы жастар екендігі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі халықаралық-құқықтық параметрлермен де айқындалады. БҰҰ Бас Ассамблеясының 2024 жылғы 24 желтоқсандағы A/RES/79/243 қарарымен қабылданған Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қылмыстық мақсаттарда пайдалануға қарсы күрес туралы Конвенциясы Қазақстан Республикасында ұлттық деңгейде имплементациялауды талап ететін халықаралық шеңберді белгілейді. Еуропа Кеңесінің Лансарот Конвенциясы (CETS № 201) мен Конвенция 108+, БҰҰ Бала құқықтары жөніндегі комитетінің № 25 жалпы тұжырымы (CRC/C/GC/25, 2021 ж.), Еуропа Одағының GDPR (2016/679) мен DSA (2022/2065) регламенттері кәмелетке толмағандардың дербес деректерін күшейтілген қорғау режимі мен платформалардың қамқорлық міндетінің халықаралық стандарттарын белгілейді. Қолданыстағы құқықтық тетіктің тиімділігі мен халықаралық стандарттарға сәйкестігі отандық доктринаны жетілдірудің доктриналдық тірегі болады.

**Зерттеу тақырыбының ғылыми зерттелу деңгейі.** Ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқықтық қатынастар мен жауапкершілік институтының теориялық негіздері отандық пен шетелдік ғылыми әдебиетте кеңінен қарастырылады. Іргелі-теориялық бағытта А.А. Нукушева, Б.Ж. Қуандықов пен Ж. Жайлаудың кибербуллингтің салыстырмалы-құқықтық талдау еңбегі, А.А. Жаналиева мен әріптестерінің балалардың киберкеңістіктегі мүдделерін қорғау тетіктерін зерттеуі, А.Ж. Тулеуованың цифрлық дәуірдегі құқықтық саладағы зерттеуі, Ш.Б. Маликова мен Д.Б. Маликовтың ақпараттандыру саласындағы қылмыстық саясатын талдауы, Қ. Алмазқызының киберқылмыстылық зерттеуі, Қ. Аратұлы мен Е. Байғазының ақпараттық қауіпсіздік қылмыстарын тергеу әдістемесі ерекше орын алады.

Криминологиялық-құқықтық бағытта Ж.О. Құлжабаеваның кибербезопасность мен ақпараттық қауіпсіздік ұғымдарын заңнамалық ажырату мәселесі, Н.Б. Кубанова мен Л.С. Сериковтың кибершабуылдарды жіктеу принциптерін зерделеуі, К.Р. Усеинова мен әріптестерінің дропперлерді киберқылмыстың құралы ретінде талдауы, Р.С. Жалтырбаеваның ЖИ-нің құқықтық дефинициясы туралы зерттеуі, Б.А. Умитчинова, Ю.А. Гаврилова, Г.А. Мензюктің ЖИ жағдайында дербес деректерді құқықтық реттеу салыстырмалы зерттеуі, А.К. Жилкишиев пен Е. Бегалиевтің АКТ саласындағы қылмыстарды тергеу проблемаларын кешенді зерделеуі, Л.Л. Бошаеваның кәмелетке толмағандарға қарсы киберқылмыстарды алдын алу диссертациясы, Д.А. Карановтың АКТ-ны пайдалана отырып жасалатын тұлғаға қарсы қылмыстардың криминологиялық сипаттамасы және К.О. Карабековтың Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы заңнамасының салыстырмалы зерттеуі отандық ғылыми дискурстың негізгі тіректерін құрайды. Әкімшілік-құқықтық бағытта Е.И. Лукинаның, Т.М. Занинаның және Г.А. Алибаева мен әріптестерінің

зерттеулері кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігінің ерекшеліктерін кешенді талдайды; Scopus басылымдарындағы Karipbaev Zh.B. мен әріптестерінің еңбегі аталған санаттың құқықтық мәртебесін халықаралық деңгейде негіздейді.

Ғылыми әдебиетке шолу кәмелетке толмағандардың ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілігі тақырыбы Қазақстан Республикасының заң ғылымында жекелеген аспектілер бойынша қарастырылғанын, бірақ дербес доктриналдық категория ретінде кешенді зерттеудің әлі толық жүргізілмегенін көрсетеді, бұл диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығын негіздейді.

**Зерттеу объектісі** - кәмелетке толмағандардың ақпараттандыру және байланыс саласындағы қоғамдық қатынастар шеңберінде, оның ішінде АКТ-ны пайдалана отырып құқыққа қайшы әрекеттер жасау немесе мұндай әрекеттердің құрбаны болу салдарынан туындайтын құқықтық қатынастар.

**Зерттеу пәні** - кәмелетке толмағандардың ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілігін реттейтін Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің жүйесі, ондағы құқықтық кемшіліктер мен олардың құқық қолдану практикасында көрінісі, сондай-ақ халықаралық пен шетелдік құқықтың салыстырмалы-құқықтық тәжірибесі.

**Зерттеудің мақсаты** - кәмелетке толмағандардың ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілік институтын Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық жүйесі шеңберінде кешенді ғылыми-құқықтық пайымдау, отандық доктринаны жетілдірудің тұжырымдамалық тіректерін қалыптастыру әрі заңнамалық норма-ұсыныстар әзірлеу.

**Зерттеу міндеттері.** Көрсетілген мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: 1) ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқықтық жауапкершілік институтының теориялық-құқықтық негіздерін, эволюциялық қалыптасуын зерттеу; 2) АКТ саласындағы құқық бұзушылықтардың криминологиялық сипаттамасы мен дербес санаттарын айқындау; 3) кәмелетке толмағанның АКТ саласындағы құқықтық қатынастар субъектісі ретіндегі мәртебесін талдау; 4) ҚР Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі мен ҚР Қылмыстық кодексі бойынша кәмелетке толмағандардың жауапкершілігінің ерекшеліктерін кешенді зерделеу; 5) ТМД, Балтық елдері мен Қытай Халық Республикасы тәжірибесін салыстырмалы-құқықтық тұрғыдан талдау; 6) кәмелетке толмағандардың ақпараттық-психологиялық қауіпсіздігі мен цифрлық кемелдік категориясын дербес доктриналдық тірек ретінде негіздеу; 7) ҚР Қылмыстық кодексі мен Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексіне норма-ұсыныстар әзірлеу; 8) «Мемлекет - Платформа - Заңды өкіл» үшжақты моделінің доктриналдық тірегін негіздеу.

**Зерттеудің әдіснамалық негізі** таным теориясы мен құқықтық шындықты ғылыми пайымдаудың жалпы ғылыми принциптеріне сүйенеді. Жұмыста жалпы ғылыми (диалектикалық, жүйелік-құрылымдық, тарихи,

формалды-логикалық) және арнайы ғылыми (салыстырмалы-құқықтық, нормативтік-догматикалық, статистикалық, контент-талдау) әдістер кешенді түрде қолданылды.

**Зерттеудің теориялық негізін** жалпы құқық теориясы, ақпараттық құқық, қылмыстық құқық пен криминология, әкімшілік құқық саласындағы қазақстандық пен шетелдік ғалымдардың (С.С. Алексеев, И.Л. Бачило, В.А. Копылов, А.Қ. Жилкишиев, Е. Бегалиев) еңбектері құрайды.

**Зерттеудің нормативтік-құқықтық базасын** Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы № 418-V Заңы, «Байланыс туралы» 2004 жылғы № 567 Заңы, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» 2013 жылғы № 94-V Заңы, 2023 жылғы № 44-VIII өзгерістерімен жаңартылған ақпараттық қауіпсіздік пакеті, «Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» 2018 жылғы № 169-VI Заңы, ҚР Үкіметінің 2023 жылғы № 269 цифрлық трансформация тұжырымдамасы, ҚР Үкіметінің 2017 жылғы № 407 қаулысымен бекітілген «Қазақстанның киберқалқаны» тұжырымдамасы және ҚР Президентінің 2024 жылғы 24 қыркүйектегі жасанды интеллектіні дамыту тұжырымдамасы құрайды.

**Зерттеудің эмпирикалық негізін** ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеттің 2019–2026 жылдар аралығындағы ресми мәліметтері, ҚР Ұлттық Банкі жанындағы Антифрод-орталығының есептері, Н. Halibiyati және әріптестерінің Add Health лонгитудтық массиві (n = 20 745 респондент) негізіндегі зерттеуі, Kubanova және әріптестерінің Scopus Q1 басылымдағы кибершабуылдарды салыстырмалы талдау еңбегі құрайды.

**Зерттеудің ғылыми жаңалығы** мынадан көрінеді: біріншіден, отандық заң ғылымында алғаш рет кәмелетке толмағандардың ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілігі институты кешенді доктриналдық категория ретінде талданды; екіншіден, «цифрлық кемелдік» (digital maturity), «цифрлық деликт», «қалпына келтірушілік цифрлық сот төрелігі», «қарсы міндеттемелер» (counterpart obligations) мен «сараланған рецепция» категориялары алғаш рет дербес доктриналдық тіректер ретінде енгізілді; үшіншіден, кәмелетке толмағандарды АКТ саласындағы құқық бұзушылықтардан алдын алудың кешенді институционалды-нормативтік архитектурасы - өзара үндестірілген төрт тіректен (регуляциялық-платформалық, институционалды-субъектілік, реакциялық-тәрбиелік, жүйелеу-кодификациялық) тұратын авторлық модель ретінде ұсынылды; төртіншіден, «Мемлекет - Платформа - Заңды өкіл» үшжақты институционалдық-құқықтық моделі балалардың цифрлық қауіпсіздігінің доктриналдық тірегі ретінде негізделді; бесіншіден, кәмелетке толмағанның АКТ саласындағы қылмыстық жауаптылығын саралауда нейробиологиялық сараптаманы міндетті процессуалдық рәсім ретінде енгізу ұсынылды.

**Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.**

**1-тұжырым.** Кәмелетке толмағандардың ақпараттық-психологиялық қауіпсіздігі қылмыстық-құқықтық қорғаудың дербес объектісі ретінде танылуы тиіс. Ол деп цифрлық ортада таралатын деструктивті ақпараттық ықпалдан - кибербуллингтен, суицидтік контенттен, цифрлық грумингтен, заңсыз профильдеуден және дербес деректерді теріс пайдаланудан - кәмелетке толмаған тұлғаның қорғалуы, сондай-ақ оның психикалық, эмоционалдық және адамгершілік тұтастығының сақталу күйі түсініледі. ҚР Қылмыстық кодексінің 7-тарауын «Кәмелетке толмағанның ақпараттық-психологиялық қауіпсіздігіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» атты 7-1-бөліммен толықтыру және оған 213-1-бапты енгізу ұсынылады.

**2-тұжырым.** Кәмелетке толмағандардың АКТ саласындағы қылмыстық жауаптылығын саралауда «цифрлық кемелдік» (digital maturity) категориясы дербес процессуалдық бағалау пәні ретінде енгізілуі тиіс. Цифрлық кемелдік деп кәмелетке толмаған тұлғаның АКТ-ны пайдалана отырып жасайтын әрекеттің құқықтық сипаты мен виртуалды салдарын сезіну қабілетінің интеллектуалдық, эмоционалдық және әлеуметтік-құқықтық даму деңгейі түсініледі. Тұжырымның ғылыми негіздемесі - диссертанттың тең авторлығымен жарық көрген Halibiyati H., Aratuly K., Serikhan A., Yergali A.M., Beaver K.M. зерттеуінің (Journal of Criminal Justice, 2024, Vol. 91, Article 102153, Scopus Q1, IF 4.3) Add Health лонгитудтық үлгісі негізіндегі (n = 20 745) деректері. ҚР Қылмыстық кодексінің 80-бабын толықтыру және ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 271-бабын нейропсихологиялық сараптаманы міндетті процессуалдық рәсім ретінде белгілейтін нормамен толықтыру ұсынылады.

**3-тұжырым.** Цифрлық ортадағы зорлық-зомбылықтың құқықтық дефинициялық өрісі мен балалардың дербес деректерін қорғау саласындағы терминологиялық бірізділік заңнамалық деңгейде қамтамасыз етілуі тиіс. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» 2002 жылғы № 345-ІІ Заңында 2022 жылы енгізілген «баланы жәбірлеу (буллинг)» дефинициясы цифрлық ортаның мағыналық сипаттарын - субъектінің анонимдік режимін, тараптардың мүмкіндіктер асимметриясын мен бір реттік әрекеттің жаппай аудиторияға таралу қабілетін - қамтымайды. «Кибербуллинг», «цифрлық агрессия», «балаларды профильдеу» (profiling of children) дефинициялары мен 16 жасқа толмаған кәмелетке толмаған тұлғаны автоматтандырылған профильдеуге тыйым салу нормасы - БҰҰ CRC/C/GC/25 (2021) пен ЕК CM/Rec(2018)7 ұсынымына сай - енгізілуі тиіс.

**4-тұжырым.** Цифрлық деликттер институты дербес доктриналдық категория ретінде енгізіліп, кәмелетке толмағандарға қатысты жауаптылық пен қалпына келтірушілік ықпал ету біртұтас құқықтық модель ретінде қалыптастырылуы тиіс. Цифрлық деликт деп АКТ-ны пайдалану арқылы немесе цифрлық ортада жасалатын, объектісі қоғамның ақпараттық қауіпсіздігі мен ақпараттық ресурстарды пайдаланудың белгіленген тәртібі болып табылатын, материалдық, әкімшілік не қылмыстық жауапкершілікке алып келетін құқыққа қайшы әрекет түсініледі. Категория шеңберінде кәмелетке толмағандар қатысатын құқық бұзушылықтар үш дербес санатқа -

кәмелетке толмаған құрбан ретінде, құқық бұзушы ретінде және құрал ретінде - жіктеледі. ҚР Қылмыстық кодексінің 84-бабын цифрлық тәрбие шараларымен, 79-бабын «цифрлық ұмыту» (digital expungement) рәсімімен, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 65 және 57-баптарын толықтыру ұсынылады.

**5-тұжырым.** Цифрлық кемелдік пен жасанды интеллект жағдайында қатысуды бір тұтас тірекке біріктіретін кәмелетке толмаған субъектінің әрекетін саралаудың әдіснамалық тұжырымдамасы қалыптастырылуы тиіс. Тұжырымдама екі өзара байланысты теориялық тірекке - цифрлық кемелдік (digital maturity) категориясы мен ЖИ және синтетикалық алгоритмдерді (deepfake-материалдары, чатботтар, генеративті модельдер) қылмыстық-құқықтық қатынастарға қатысушы құрал ретінде есепке алатын саралау моделіне - негізделеді. Халықаралық деңгейде Еуропа Одағының 2024/1689 Регламенті (AI Act) мен ҚХР-дың 2023 жылғы Генеративті жасанды интеллект қызметтерін реттеу жөніндегі уақытша шаралары аталған тұжырымдаманың тірегін бекітеді.

**6-тұжырым.** Жасанды интеллект жағдайында қылмысқа қатысу қылмыстық кодексте үш қырлы құқықтық режимде - қылмыс жасаудың дербес ауырлатушы құралы, қылмысқа қатысудың саралаушы белгісі мен кәмелетке толмаған субъектіні психикалық мәжбүрлеу алгоритмі ретінде - бекітілуі тиіс. ҚР Қылмыстық кодексінің 210-бабын генеративті ЖИ көмегімен фишингтік контентті өндіру мен deepfake-материалдарын құрау құрамдарын қамтуы үшін, БҰҰ A/RES/79/243 қарарымен қабылданған Конвенцияның 7–11-баптарының рецепциясы шеңберінде, толықтыру ұсынылады.

**7-тұжырым.** Кәмелетке толмағандардың цифрлық қауіпсіздігін қамтамасыз ету «Мемлекет - Платформа - Занды өкіл» үшжақты институционалдық-құқықтық моделі негізінде ұйымдастырылуы тиіс. Модель кәмелетке толмағанның цифрлық кеңістіктегі құқықтық қорғалуын мемлекеттің реттеуші, ақпараттық делдалдың қамқорлық (duty of care) пен заңды өкілдің тәлімгерлік (digital parenting) функцияларының өзара толықтырушы тоғысы ретінде құрады; модельді іске асырудың құқықтық тетігі ретінде «қарсы міндеттемелер» (counterpart obligations) институты, мамандандырылған субъектілері ретінде кибержасақ пен цифрлық омбудсмен институттары ұсынылады. Эмпирикалық негіздеме: ЮНИСЕФ-тің 2024 жылғы зерттеуі бойынша ата-аналардың тек 38 пайызы балаларының онлайн-белсенділігі туралы тұрақты түрде хабардар, ал 12 пайызы ғана ата-аналық бақылау құралдарын белсенді пайдаланады.

**8-тұжырым.** Қазақстан Республикасының қылмыстық-құқықтық, әкімшілік-құқықтық пен ақпараттық-құқықтық доктринасына кәмелетке толмағандарды АКТ саласындағы құқық бұзушылықтардан алдын алудың авторлық кешенді институционалды-нормативтік архитектурасы алғаш рет енгізілуі тиіс. Архитектура өзара үндестірілген төрт тіректен - регуляциялық-платформалық, институционалды-субъектілік (Мемлекет - Платформа - Ата-ана үшжақты моделі), реакциялық-тәрбиелік және жүйелеу-кодификациялық

- тұратын біртұтас доктриналдық конструкция ретінде ұсынылады әрі осы зерттеудің 1–7-тұжырымдарын біртұтас доктриналдық жүйеге біріктіреді.

**Зерттеудің теориялық маңыздылығы** жұмыста ұсынылған «ақпараттық қатынастар суперинституты», «цифрлық деликт», «цифрлық кемелдік», «қалпына келтірушілік цифрлық сот төрелігі» мен «сараланған рецепция» категорияларын отандық доктринаға енгізумен айқындалады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы әзірленген заңнамалық норма-ұсыныстардың ҚР Қылмыстық кодексі мен Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексін, «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы», «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» және «Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» заңдарды жетілдіруде қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

**Зерттеу нәтижелерінің апробациясы.** Диссертацияда қамтылған негізгі ережелер мен ғылыми тұжырымдар автордың жарияланған еңбектерінде, оның ішінде Halibiyati H., Aratuly K., Serikhan A., Yergali A.M., Beaver K.M. Neuropsychological Functioning and Its Association with Juvenile Arrest and Adulthood Incarceration (Journal of Criminal Justice, 2024, Vol. 91, Article 102153, Scopus Q1, IF 4.3) Scopus журналындағы мақалада, сондай-ақ Kubanova N., Nessipbayeva I., Dyussebaliyeva S., Halibati H., Adilgazy S. Countering cyber attacks in the Republic of Kazakhstan (Social & Legal Studios, 2025, Vol. 8, No. 1) басылымдағы мақалада, республикалық пен халықаралық ғылыми-практикалық конференциялардағы баяндамаларда жарияланды.

**Жұмыстың құрылымы мен көлемі.** Диссертация нормативтік сілтемелерден, анықтамалардан, белгілер мен қысқартулардан, кіріспеден, төрт тараудан (он бөлімнен), қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.